

ЉИЉАНА ШЕВО
Универзитет у Бањалуци
Академија умјетности
ljiljana.sevo@au.unibl.org

Оригинални научни рад
УДК 726.54:271.222(497.11)-9
DOI 10.7251/GUARS1911011

ОД НЕОГОТИЧКОГ КА НЕОРАШКОМ Неколико потписаних пројеката за градњу српских православних цркава у доба аустроугарске управе

Анстракт: У Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву сачуван је извјестан број нацрта за градњу православних цркава у доба аустроугарске управе. Пројекти за цркве у Рогатици и Рељеву, које потписују Александар Нитрибит и Јосип Черни, доминантно су неоготички, премда је рељеВСКИ у штампи оцијењен као нацрт рађен "по византијским мотивима". На непотписаној скици цркве у Вишеграду из 1882. приказана је једнобродна грађевина са правоугаоним бочним пјевницама и куполом, инспирисана традицијом српског сакралног градитељства 13. вијека. Сачувано је још неколико пројеката који могу да се назову "неорашким" због појаве бочних правоугаоних проширења, премда над наосом није предвиђена купола – Михановићев за цркву у Црњелову 1889, пројекат за Угљевик из 1905. са потписом Петра Пфафа, нацрт за цркву у Штрпцима код Рудог који су 1906. потписали Рада и Паржик, пројекат за цркву у Дубници Јове Симића из 1911, нацрт за цркве у Пиперима и Мачковцу из 1912. са потписима Пере Перића и Николе Митровића. Многи од ових пројеката показују неразумијевање литургијске функције правоугаоних вестибила, будући да су позиционирани у зони олтара, а не наоса.

Код Срба у Босни и Херцеговини овог доба не постоји јасна представа о "византијском" или "православном" типу сакралне грађевине. За одређивање стилског облика као византијског/православног било је довољно да се у пројекту појаве полукружно завршени прозори, розете, вијенци слијепих аркадица или полукружним сводом, умјесто таваницом, надвишен наос. Евентуална сазнања о изгледу (за сада непознатих) планова за градњу цркава "у православном духу" које је дао начинити Велики савјет у Сарајеву 1913. године, могла би показати у којем се смјеру код врха овдашњег православног клира развијало осјећање за национални стил.

Могуће је да се правоугаони бочни простори јављају готово искључиво на пројектима цркава у сјевероисточној Босни као посљедица угледања на архитектуру храмова поштованих манастирских центара у Тавни и Озрену, али за сада овакво тумачење остаје у домену претпоставке.

Кључне ријечи: Босна и Херцеговина, пројекти, православна црква, аустроугарско раздобље, неоготика, бочни правоугаони простори.

Вријеме аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини (1878–1918) донијело је многе промјене у односу на претходно раздобље османске власти. Оне су посебно видљиве у области градитељства, које је у цјелини подвргнуто државној контроли.¹ Знатно повећан обим градње православних цркава у Босни и Херцеговини у аустроугарском периоду, градитељи и стилске одлике тих здања предмет су тек неколико до сада објављених истраживања.² Њихови резултати показују да је изградња великог броја православних цркава изискивала значајна финансијска средства ради чије уштеде су у Грађевинском одјељењу Земаљске владе у Сарајеву рађени типски пројекти, те да је међу ауторима-пројектантима православних цркава наведеног периода незнатан број оних по имену познатих.³

У Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву сачуван је извјестан број пројеката за градњу православних цркава у овом раздобљу, на којима се налазе потписи инжењера – најчешће је име аутора пројекта забиљежено у доњем лијевом углу, име руководиоца одсјека у средини, а име предстојника Грађевинског одјељења, који овјерава пројекат, у доњем десном углу. На неким нацртима, међутим, недостаје потпис пројектанта, а на неким је изостао потпис руководиоца одсјека, што онемогућује сигурно утврђивање ауторства.⁴ Овдје ће бити представљено неколико потписаних пројеката, од којих је већина на нивоу идејног нацрта.

Један од најстаријих је онај за Цркву Свете Тројице у Рогатици, са насловом "Plan der erbauenden grich. Orient Kirche zu Rogatica". У дну нацрта у средини су записани мјесто и датум израде – "Gorazda am 15 Mai 1883" – а у доњем десном углу је потпис – "A. Nitribitt ing". Пројекат садржи цртеже западне и јужне фасаде, основу приземља и попречни пресјек у зони апсиде.⁵ На основи и пресјеку су забиљежене димензије, док цртежи фасада нису котирани. Основа показује једнобродну цркву са три травеја, од којих је сваки надвишен крстастим сводом. Апсида је полукружна споља и изнутра, а зидани звоник, основе квадрата, истурен је испред западне фасаде. На подужним фасадама су

¹ Сви пројекти израђени у државним техничким службама ревидирани су у Грађевинском одјељењу Земаљске владе у Сарајеву, а потом достављани на одобрење Заједничком министарству финансија у Бечу. О настанку и организацији Државне грађевинске службе у Босни и Херцеговини, Dimitrijević, (1992–1), 22–45

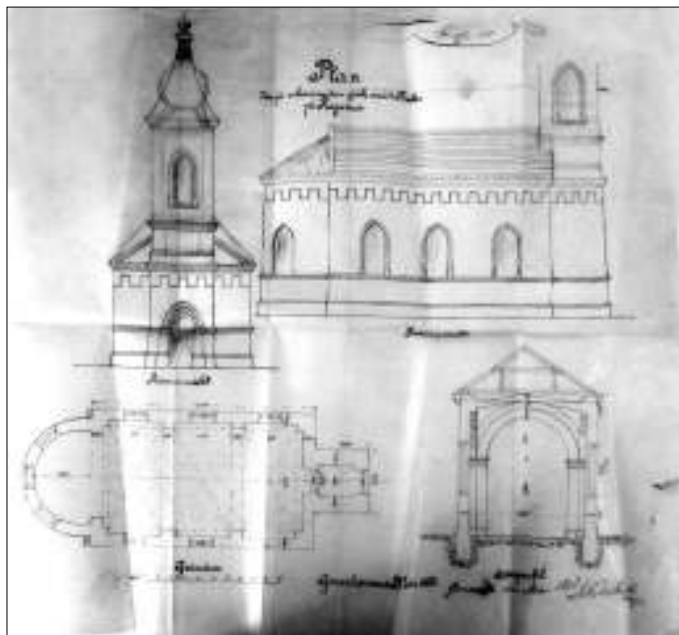
² Божић (2001), 96–105; Шево (2014), 39–47; Шево (2016–1), 147–164; Шево (2016–2), 147–164; Војић (2017), 97–113; Божић (2018), 91–109

³ Шево (2016–1), 151; Војић (2017), 103

⁴ Dimitrijević (1992–1), 27

⁵ АБХ, ЗВС, ГО, кутија 64 ц, бр. 1676

по три прозора надвишена преломљеним луковима, иста таква три прозора налазе се на апсиди, а и лукови над порталом на западној фасади и над прозорима на звонику имају преломљену силуету. Кров звоника је пројектован као једноставан четворострешни, благо звонолико извијених линија. На цртежу западне фасаде видљиве су накнадне интервенције којима се повећава нагиб крова цркве и усложњава обрис крова звоника додавањем нодуса, односно стварањем барокне игре конкавног и конвексног. Изнад наслова пројекта је забиљешка: "Соріе", што значи да је постојао оригинални план, а да је ова скица само његова копија, израђена вјероватно за потребе наведених интервенција. Како је име инжењера Нитрибита једино забиљежено на пројекту, не може се са сигурношћу претпоставити да ли је он аутор цијелог идејног рјешења или само измјена у изгледу звоника и крова. Александар Нитрибит (Alexandar Nitribitt) је у мају 1882. године био инжењер-пристав у Окружном уреду у Сарајеву, а његов потпис се налази и на пројекту за адаптацију Конака у Сарајеву.⁶

Нацрт цркве у Рогатици, 1883. г.

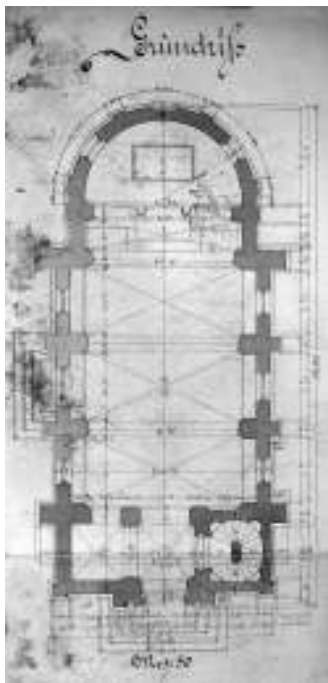
По просторној замисли сличан рогатичком је пројекат за Цркву Преноса моштију светог Николе у Рељеву код Сарајева, насловљен као "Entwurf für die Erbauung einer grichisch Kapelle im Hreljevo". Премда је пројекат објављен 2001. године у тексту Јелене Божић о српским православним црквама у Сарајеву,⁷ он ће овдје бити подробније описан. У доњем десном углу је потпис аутора: "ent-

⁶ Dimitrijević (1992–1), 26

⁷ Божић (2001), 100–101, сл. 5–7

werfen Josef Czerny architekt", а у доњем лијевом углу је забиљежено мјесто и датум настанка: "Sarajevo im Monat Juni 1884".⁸

Јосип Черни је рођен 1850. године у Grars-Sebowitzу у Моравској, а умро је 1919. у Сарајеву, гдје је од 1884. године обављао дужност управника Градског грађевинског одјела.⁹

Основа цркве у Рељеву, 1884. г.

Јужна фасада цркве у Рељеву, 1884. г.

Пројекат обухвата цртеже основе, јужне и западне фасаде, подужног пресјека и попречних пресјека у зони звоника и у зони олтара. Ради се о једнобродном здању са звоником над припратом на западној страни, те споља и изнутра полукружном пространом апсидом на истоку. Као и у Рогатици, над наосом су три крстава свода, али се у Рељеву појављује и правоугаони предолтарски травеј (краћи од травеја наоса), такође надвишен крстастим сводом. Подужне фасаде су издијељене пиластрима, који споља указују на просторну организацију травеја у унутрашњости. Ови пиластри су снажно истакнути у односу на раван зида, тако да подсјећају на контрафоре. Пиластри који на фасади дијеле наос од припрате и од предолтарског травеја су и дубљи и виши од осталих, а завршени су угласто, посјећајући на неоготичке торњиће. Кровни вијенци цркве и звоника декорисани су низом слијепих аркадица. На цртежу јужне фасаде су три полукружно завршена прозора, са полукружним надвоји-

⁸ АБХ, ЗВС, ГО, кутија 64 ц

⁹ Kurto (1998), 340

ма,¹⁰ а иста таква три су пројектована и на апсиди. На западној фасади, у осовини звоника је портал, истакнут у односу на раван зида, са забатом ослоњеним на колонете са кубичним капителима, а изнад портала је полукружно завршена трифора, са лучним надвојем. На бочним странама западног pročеља, у висини забата, пројектована је по једна розета. На фасадама се смјењују хоризонталне траке у двије боје.

О почетку градње рељевске цркве је у Сарајевском листу објављено неколико чланака. Један од њих обавјештава да је барон Николић (цивилни адлатус у Босни и Херцеговини) приложио за градњу 5.000 форинти, а да је план "...израдио неимар Грађев. Одјељ. г. Јосиф Черни". Анонимни новинар кратко обавјештава и о стилским одредницама пројекта: "Загледавши у план можемо унапријед рећи да ће ова црква бити красан неимарски споменик... Неимарски стил је рађен по византијским мотивима, без кубета".¹¹ Доминантни неоготички облици цркве у Рељеву, њени крстасти сводови, контрафори и торњићи, немају упориште у облицима византијског градитељства. Треба, наравно, имати у виду еклектичку природу разноврсних стилских одређења романтичарског историцизма, доминантног у градитељству Хабзбуршке монархије у то доба. Већ је запажено да је архитектура православних цркава у већем дијелу Европе у другој половини 19. вијека обиљежена романтичарском мјешавином стилова – неоготике, неороманике, неоренесансе.¹² Форма полукружног лука, присутна у византијском, али и у романичком градитељству, била је најкарактеристичнији и најуочљивији елемент такозваног рундбоген стила у средњоевропском градитељству друге половине 19. вијека. Рундбоген је био основа и за архитектонска рјешења Теофила Ханзена, најзначајнијег представника неовизантијске струје у историцистичком градитељству,¹³ у којој се еклектички појављују и неороманички елементи, попут вијенца слијепих аркадица и фасада са алтернацијом хоризонталних трака у двије боје. Стога може да се претпостави да је непознати аутор цитираног текста из Сарајевског листа "византијске мотиве" у "неимарском стилу" цркве у Рељеву препознао управо у примјени полукружних прозорских лукова са надвојима, слијепих аркадица под кровним вијенцима, розета на западном pročељу и хоризонталне двобојности фасаде.

Занимљиво је да неороманичке облике у градњи православних цркава и дио свештенства тог времена перципира као византијске. Црква Светих апостола Петра и Павла у Козарцу грађена је од 1884. до 1886. године према типском пројекту Грађевинског одјељења Земаљске владе за гркокатоличке цркве, у којем доминирају неороманички блоковити волумени, са полукружно заврше-

¹⁰ Умјесто средњег прозора на јужном зиду, данас се налази полукружно завршен улаз, са правоугаоним вратима изнад којих је постављена розета. Није познато да ли се ради о одступању од пројекта приликом градње или о накнадној интервенцији.

¹¹ СЛ, год. VII, бр. 67, 20. јун 1884.

¹² Damjanović (2013), 322

¹³ Кадијевић (2007), 70–71

ним прозорима, розетама на западном прочељу и фризом слијепих аркадица под кровним вијенцем.¹⁴ Међутим, у захвали цару и краљу Фрањи Јосифу I за помоћ при градњи цркве, коју у Сарајевском листу у љето 1887. године упућују свештеник Гавро Стојановић и предсједник Црквене општине у Козарцу Ђорђе Бошковић, наводи се: "...доживјесмо да... угледамо у својој средини цркву од тврдог материјала у византијском стилу...".¹⁵

Упркос чињеници да у архитектури рељевске цркве савременици уочавају "византијске мотиве", неспорно је да је њено доминантно стилско одређење неоготичко. То је још уочљивије на нацрту цркве у Рогатици, на којем су и прозори и портал надвишени неоготичким преломљеним луковима. Будући да се ради о пројектима израђеним у години прије оснивања и у првој години функционисања Грађевинског одјељења Земаљске владе у Сарајеву, оваква стилска оријентација је разумљива. Наиме, од седме до почетка последње деценије 19. вијека неоготика је била доминантан стил у градитељству римокатоличких цркава у средњој Европи, а облици неоготике су у сакрално градитељство Хабзбуршке монархије продрли захваљујући чешким архитектама.¹⁶ У том контексту треба посматрати неоготичку стилску оријентацију пројектанта рељевске цркве, који је био родом из Моравске.

Након 1884. године, у којој је основано Грађевинско одјељење Земаљске владе у Сарајеву,¹⁷ приступило се изради типских пројеката за објекте разних намјена, а међу њима и за римокатоличке, гркокатоличке и православне цркве. Најстарији типски пројекат за православне цркве датован је 16. јуна 1884. године, а потписују га Јохан Келнер (Johann Kellner) и Ханс Немечек (Hans Niemeczek).¹⁸ Потпуније очуване типске пројекте за православне цркве израђене 1894. аутора Августа Буче (August Butscha) и 1901. године, које су сачинили Јохан Келнер и Рудолф Тониес (Rudolf Tönnies), детаљно је анализирао Јелена Божић. Ради се о једнобродним здањима, са звоником над припратом, споља и изнутра полукружном апсидом надвишеном полукалотом и јединственим наосом, над којим је дрвена таваница. Обрада фасада – са полукружно завршеним прозорима и порталима и полукружним надвојима над њима, фризом слијепих аркадица под кровним вијенцем – као и кров звоника у облику кришкасте, благо луковичасте калоте препознати су као елементи неороманике, односно асоцијација на српско средњовјековно градитељство 13. вијека, такозваног "рашког стила".¹⁹ Ипак, битне одреднице рашке школе – купола над централним дијелом наоса и правоугаоне пјевнице прислоњене уз подужне зидове – у типским пројектима су изостале.

¹⁴ Шево (2016–1), 48–56

¹⁵ СЛ, Јавна захвала, год VIII, бр. 91, 7. август / 26. јул 1887.

¹⁶ Damjanović (2014), 101; Damjanović (2009), 192

¹⁷ Dimitrijević (1992–1), 22

¹⁸ Шево (2016–1), 52–53

¹⁹ Božić (2017), 103–110

Поменуте одлике српске сакралне архитектуре "рашке школе" присутне су, међутим, на једном цртежу из раног периода аустроугарске власти. Нацрт за православну цркву у Вишеграду, под насловом "Skizze Der zu erbauenden Kirche zu Višegrad", није потписан, али је у доњем десном углу датован: "Rogatica am 28 Dezember 1882".²⁰ Основа показује једнобродни простор са правоугаоним пјевницама прислоњеним уз сјеверни и јужни зид, споља и изнутра петостраном апсидом на истоку, без звоника.²¹ Купола има доњи осмострани тамбур, који се преко зарубљене осмостране пирамиде сужава према горњем, такође осмостраном тамбуру, над којим је плитка кришкаста осмострана калота која носи лантерну. Без обзира на чињеницу да је купола од дрвета, просторна замицао је досљедно инспирисана традицијом српског сакралног градитељства 13. вијека. У овом тренутку, без додатних историјских извора о градњи вишеградске цркве, не може се одговорити на питање зашто се архитектонски концепт који у великој мјери показује разумијевање српске средњовјековне градитељске прошлости и који је био на трагу уобличења "националног" стила у сакралном градитељству Срба у Босни, појавио на самом почетку грађења православних цркава под аустроугарском влашћу на једном од најстаријих сачуваних нацрта, а да потом у типским пројектима није поновљен.

Ипак, у Архиву Босне и Херцеговине сачувано је неколико пројеката за православне цркве који могу да се назову "неорашким" управо због рјешења са правоугаоним просторима уз подужне зидове, премда над наосом није предвиђена купола. Најстарији међу њима, са насловом "Project der Kirche Crnjeljevo"²² (Црњелово код Бијељине), садржи цртеже западне и јужне фасаде, основе приземља и кровишта, те подужни и попречни пресјек. На сва три цртежа се у доњем десном углу налази потпис "F. Mihanovich kreising", а на цртежу фасада у средини доњег дијела листа су забиљежени мјесто и година – "D. Tuzla Marz 1889". Франц Михановић је био у државној служби од око 1888. године. Пројектовао је Медресу, Шарену џамију и Градску чесму у Тузли 1889. године, све у псеудомаварском маниру. У вријеме настанка пројекта за цркву у Црњелову био је на позицији окружног мјерника у Окружној области Доња Тузла.²³ На црњеловском пројекту основа показује једнобродну грађевину, са апсидом споља петостраном, а изнутра полукружном. Правоугаоне пјевнице тек незнатно, за мање од једног метра, излазе из равни подужних зидова. Звоник је ослоњен на тетрапилон, а кров звоника има барокну силуету, са звонастим доњим дијелом и луковичастом куполом. Наос је надвишен таваницом. Фасаде су по средини висине подијељене профилисаним хоризонталним вијенцем, испод којег је видљива градња правилним каменим блоковима, а изнад којег је зид малтерисан. Један прозор је на јужном зиду звоника, три на западном дијелу јужне

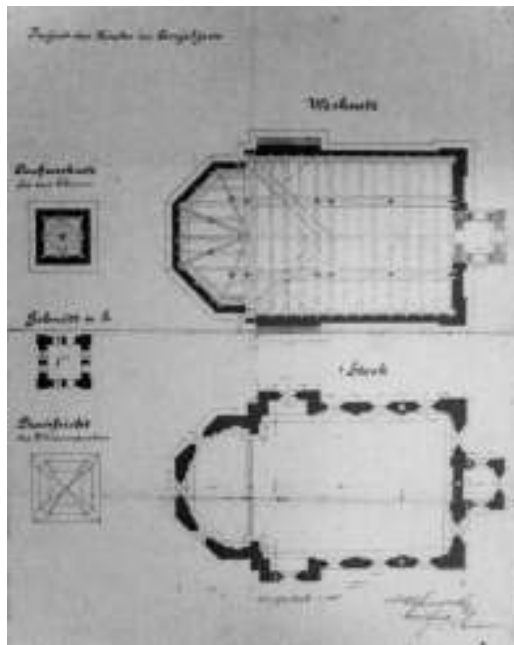
²⁰ АБХ, ЗМС, ГО, кутија 18, 1883, 6–519

²¹ Звоник је дограђен после 1900. године, АБХ, ЗВС, ГО, година 1900, бр. 6–319/3, 6–319/4

²² АБХ, ЗВС, ГО, година 1890, кутија 46, бр. 133

²³ Šematizam-Bošnjak (1889), 84; Dimitrijević (1992–1), 35

фасаде, један на пјевници и три на апсиди – сви су завршени полукружно. На западном зиду звоника је полукружно надвишен улаз, изнад њега један прозор истог обрису (сјеверно и јужно од њега, на зиду западног pročеља је још по један истовјетан прозор), на следећој етажи звоника је розета, а у његовој највишој зони полукружно завршена бифора.

Основа цркве у Црњелову, 1889. г.

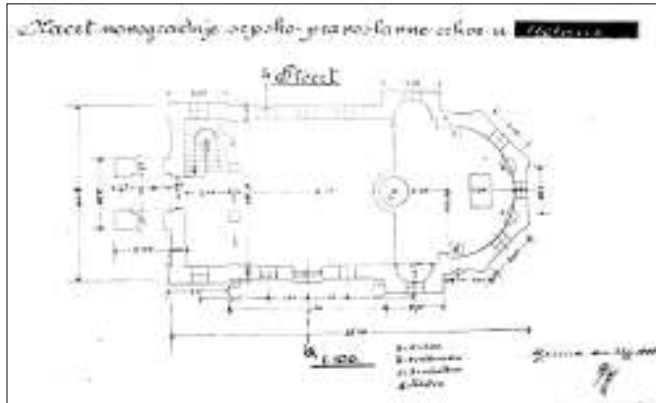
Западна и јужна фасада цркве у Црњелову, 1889. г.

Михановићев пројекат се знатно разликује од типског пројекта за православне цркве из 1884. године, као и од потоњих из 1894. и 1901. године. У смислу просторног обликовања пресудну разлику представљају бочне пјевнице, али је одступање уочљиво и у обради фасада и силуети крова звоника. Због мањкања извора о подизању цркве у Црњелову, као и малог броја информација о Францу Михановићу, за сада не може да се установи шта је овог пројектанта навело да посегне за концептом који је, постављањем бочних пјевница, био у већој мјери на трагу обнове "националног" стила српског средњовјековља него што је то случај код типских једнобродних здања, а каква су у православном градитељству у Босни превладала. Уочљиво је, међутим, да је нацрт са бочним пјевницама коришћен при зидању још неколико храмова у сјевероисточном дијелу Босне, почев од вишеградског, који је црњеловском претходио 1882. године, преко угљевичког из 1905, штрбачког из 1906, а потом дубничког, односно забрђског из 1911, до пиперског и мачковачког из 1912. године.

Пројекат насловљен као "Nacrt novogradnje srpsko-pravoslavne crkve u Ugljevik" заправо је нацрт за неку другу цркву, чије је име избрисано, а преко

њега је залијепљен наслов: "Ugljevik". У доњем десном углу је забиљежено мјесто и датум израде: "Bijelina 22/I 1905", а испод је потпис "Pfaff".

Петар Пфаф је био цестарник у Бијелини 1905. године,²⁴ те треба претпоставити да он није био пројектант цркве, већ само техничко лице које је копирао и овјерило документ.

Основа цркве у Угљевику, 1905. г.

Јужна фасада цркве у
Угљевику, 1905. г.

Пројекат садржи основу приземља и цртеже јужне и западне фасаде. Основа показује једнобродно здање са правоугаоним бочним проширењима у зони олтара, са апсидом која је споља петострана, а изнутра полукружна и са звоником који је испред западне фасаде ослоњен на систем тетрапилона. Према је пројекат сличан и Михановићевом рјешењу у Црњелову из 1889. и потоњим нацртима за Штрпце (1906) и Дубницу (1911), битну разлику представља појава полукружних ниша унутар правоугаоних проширења, највјероватније у функцији проскомидије и ђаконикона. На цртежу јужне фасаде се види један прозор у зони припрате, те два прозора између којих су врата у зони наоса. Сви отвори су завршени полукружним луковима са надвојима. Изнад врата је розета. Још један истовјетан прозор је у зони пјевнице, која је надвишена попречно постављеним двострешним кровом. Кров звоника има барокни обрис са луковичастом куполом.

На основу информација доступних у овом тренутку није могуће утврдити нити за коју је цркву првобитно сачињен пројекат, нити ко је његов аутор.

²⁴ Šematizam-Bošnjak (1905), 25

Такође, премда је у наслову пројекта наведен Угљевик, може се са великом сигурношћу претпоставити да се ради о нацрту за цркву у Забрђу. У молби коју су 7. марта 1905. године чланови Црквене општине Угљевик и њен предсједник Вићан Вујић упутили Земаљској влади тражи се дозвола да се "...на одређеном мјесту у селу Угљевику близу школе сагради по плану од камена зидана црква", да је "...овај плац у грунтовници означен као честица број 1071/6 ... и уведена у власништво општине Забрђе". У допису се наводи да је још 1894. године котарска комисија, у којој су били предстојник Czerny и владика Мандић, са попом Гојком Захарићем, одредила плац гдје ће се црква зидати "...то јест горе означену катастарску честицу 1071/6 и 1071/7".²⁵ За поменуте катастарске честице се у одобрењу за градњу цркве, издатом 8. априла 1905. године, наводи да су регистроване као катастарска општина Забрђе. Премда је дозвола издата у прољеће 1905, градња цркве у Доњем Забрђу почела је тек 1912. године, према пројекту Јове Симића.

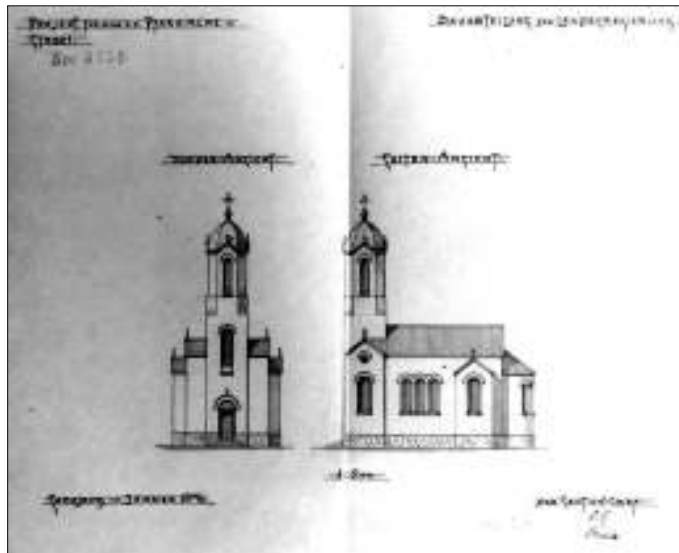
Нацрт за цркву у Штрпцима код Рудог, под насловом "Project für eine o. o. Pfarckirche in Štrpci"²⁶ садржи подужни и попречне пресеке у зони апсиде и припрате, те цртеже западне и јужне фасаде. У доњем лијевом углу записани су мјесто и датум израде пројекта: "Sarajevo, im Jaenner 1906". У доњем десном углу је као руководилац одјељења (der Sektion Chef) потписан J. V. Rada, а до овог, са лијеве стране, потпис је Карла Паржика (KParik). Распоред потписа збуњује, будући да је Карло Паржик 1906. године руководио Одсјеком за високоградњу, те би требало да се његов потпис нађе испод одреднице Sektion Chef. Године 1906. у Грађевинском одјељењу Земаљске владе је као виши савјетник радио Едуард Рада, али није извјесно да ли је на пројекту потписан он, будући да слова "J. V.", уколико представљају иницијале, не одговарају почетном слову Радиног имена.²⁷ На основу информација које су сада доступне није могуће утврдити ко је аутор овог пројекта, али је врло вјероватно да му је као узор послужио Михановићев нацрт за цркву у Црњелову из 1889. године.

Црква Рођења Богородице у Штрпцима има правоугаоне пјевнице, али, за разлику од Црњелова, има и проширења уз подужне зидове у зони звоника, која су, као и пјевнице, надвишена попречно постављеним двострешним крововима, нешто вишим од кровова пјевница. Звоник је над припратом и завршава се кровом у облику кришкaste куполе, по чему се овај разликује од пројекта за цркву у Црњелову, гдје кров звоника има барокизиран облик са луковичастом куполом.

²⁵ АБХ, ЗВС, ГО, година 1905, кутија 64ц, бр. 260/05; бр. 108–125

²⁶ АБХ, ЗВС, ГО, кутија 64ц, бр. 365–2/17

²⁷ Едуард Рада је рођен 1852. године у Бечу, гдје је завршио Високу техничку школу. Од 15. 6. 1878. радио је у војној служби у Херцеговини, *Sematizam-Bošnjak* (1906), 5; Puljić, Šetka Prlić, Rakić (2017), 9.

Западна и јужна фасада цркве у
Штрпцима код Рудог, 1906. г.

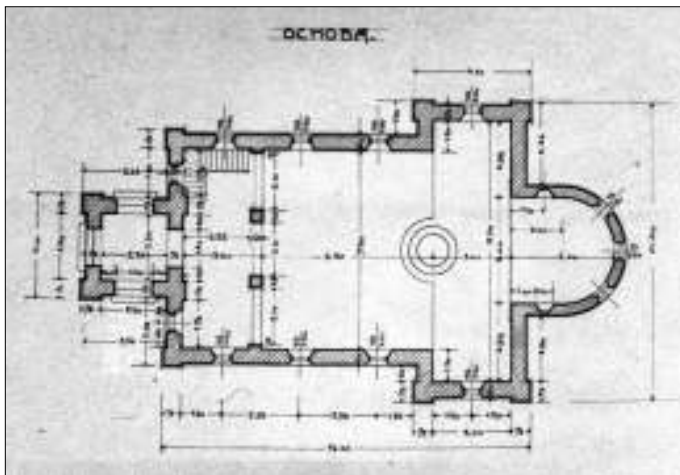
Молбу за градњу Црквена општина Штрпци је упутила Земаљској влади три године раније – 21. марта 1903.²⁸ Почетком 1905. године иста црквена општина упутила је Конзисторији допис следећег садржаја: "Слободна је ова црквена општина у прилогу предложити Тој високој пречасној Конзисторији *Нацрт за градњу нове цркве овђе у Штрпцима* израђен по опробаном стручњаку Томи Бољевшићу подузетнику који је у околици окружја сарајевског више наших цркви и торњева саградио". Црквена општина моли Конзисторију да прегледа да ли нацрт одговара "чисто православном типу".²⁹ За сада нису познати други подаци о предузетнику Томи Бољевшићу. Не зна се ни како је Конзисторија одговорила на цитирани допис, нити какав пројекат је Црквеној општини у Штрпцима Влада доставила, али се 18. јула 1905. године Црквена општина поново обраћа Конзисторији, обавјештавајући је да би "према предрачуну достављеног им пројекта градња износила 34500 круна", а да они имају свега 17.000, те да се зато "...ова општина не смије одлучити да би по одобреном плану прихватила градњу".³⁰ Занимљиво је да Црквена општина има при-

²⁸ АБХ ЗВС, ГО, година 1903, кутија 37, бр. 6–308/2

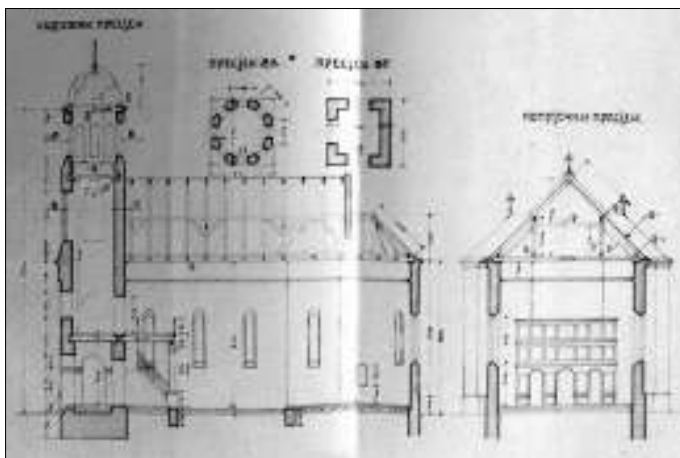
²⁹ Допис је датован у 10. фебруар 1905, АБХ ЗВС ГО, година 1905, кутија 115, бр. 108–109/1.

³⁰ Митрополит Николај Мандић се 8. септембра 1905. године обраћа Земаљској влади, обавјештавајући је да Црквена општина у Штрпцима није у могућности да подигне цркву према пројекту који је Влада одобрила, и молећи да за градњу цркве у Штрпцима достави пројекат за мању цркву "друге категорије (II типа)". Коначно, 26 јануара 1906. Земаљска влада Епархијском црквеном суду доставља нацрт и трошковник за новоградњу цркве у Штрпцима "...спрам новца и материјала са којима црквена општина у Штрпцима располаже". АБХ ЗВС, ГО, година 1905, кутија 115, бр. 108–109/2, 108–109/3

мједбу не само на цијену градње, него и на сам пројекат. Предсједник Црквене општине Коста Поповић, свештеник (који је потписао и дописе из марта 1903. и фебруара 1905), на крају дописа из јула 1905. изричито наводи: "И коначно ова се општина не може никако измирити са замисли, да би данас саградила цркву, која не би округло засвођена била него равно".

Основа цркве у Дубници, 1911. г.

Подужни и попречни пресјек цркве у Дубници, 1911. г.

Још један пројекат за цркву са правоугаоним бочним проширењима је онај за храм у Дубници код Калесије, без наслова.³¹ Садржи основе темеља, приземља и крова, подужни и попречни пресјек, пресјеке звоника у нивоу при-

³¹ Пројекат се налази у фасцикли у којој је још неколико докумената који се односе на издавање дозволе за градњу цркве у Дубници, АБХ ЗВС ГО, кутија 64с, бр. 59–11/10/12, 248–162/4, 248–162/6.

земља и највише етажне, цртеже јужне и источне фасаде. У доњем десном углу је потпис "Инж. Др. Јово Симић", а на пројекту нема овјере. Дозвола за градњу (baubewiligung) је датована у 16. септембар 1911.³² Јово Симић је завршио Средњу техничку школу у Сарајеву 1894, а након тога Високу техничку школу. Радио је у Тузли, гдје је имао пројектантски биро. Између осталог, пројектовао је Хотел *Бристол* (касније хотел *Београд*) на Корзу у Тузли 1908, *Вилу Пашић* у Тузли, почетком 20. вијека, и Лучки мост у Мостару 1913. године.³³ Оба помештања у Тузли показују историцистичке одлике неоренесансног типа.

На основи дубничке цркве се види једнобродно рјешење, са споља и изнутра полукружном апсидом, правоугаоним проширењима у зони олтара, те звоником истуреним испред западне фасаде и ослоњеним на тетрапилон. Два ступца дијеле припрату од наоса, који је надвишен таваницом. Три полукружно завршена прозора су на јужној фасади, а један на јужној пјевници. У готово свим елементима пројекат за цркву у Дубници се подудара са нацртима за храмове у Црњелову и Штрпцима. Од Црњелова се разликује у облику крова звоника, који је куполаст а не барокно извијен, а од Штрбаца по изостављању проширења уз звоник.

Истовјетан пројекат, без наслова, са потписом др Јове Симића, налази се и у фасцикли са документима који се односе на градњу цркве у Забрђу код Угљевика.³⁴

Донекле сличан дубничком је и план намијењен градњи цркава у Пиперима и Мачковцу код Лопара. У наслову "НАЦРТ ЗА СРПСКО-ПРАВОСЛАВНУ ЦРКВУ У ПИПЕРИМА" посљедња ријеч је прецртана и преко ње је написано МАЧКОВЦУ.³⁵ Пројекат садржи основу темеља и приземља, попречни и подужни пресјек, западну и јужну фасаду. У средини доњег руба пројекта је забиљежено мјесто и датум израде: "ТУЗЛА У МАРТУ 1912", као и потпис пројектанта: "Инж. Перо Перић". Петар Перић је 1911. године био мјернички пристав у Окружној области Тузла. Судећи према подацима из архивске грађе Зворничко-тузланске епархије, у више наврата је био ангажован као грађевински стручњак за потребе ове епархије.³⁶ Цртеж основе показује једнобродно рјешење са споља и изнутра полукружном апсидом, правоугаоним проширењима

³² АБХ ЗВС ГО, кутија 64ц, бр. 248–162/4

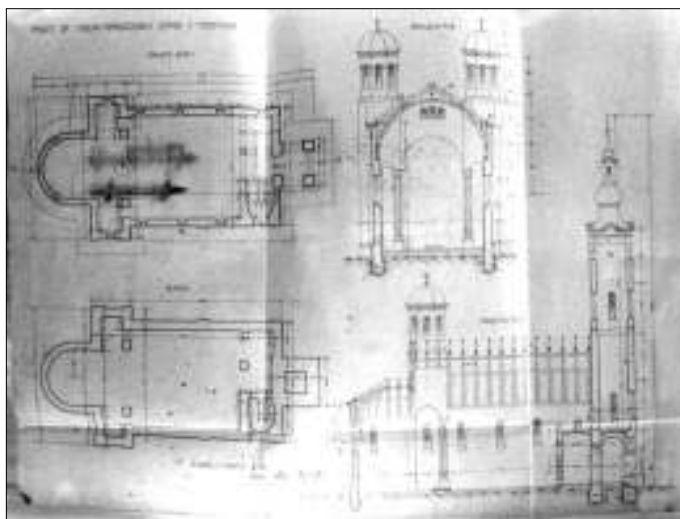
³³ Puljić, Šetka Prlić, Rakić (2017), 15

³⁴ Зворничко-тузлански митрополит Иларион 22. октобра 1911. шаље Окружној области у Тузли нацрте за српскоправославну цркву у Забрђу ради стручног прегледа, АБХ ЗВС, година 1911, бр. 248–176/1912

³⁵ АБХ ЗВС ГО, година 1913, кутија 64ц, бр. 248–183/2/13

³⁶ Прегледао је стање новосаграђене школске зграде у Јасеници и о томе послао технички извјештај 27. 12. 1910, а 30. 4. 1911. године је поднио извјештај о земљиштима за градњу нове цркве у Модричи, *Šematizam-Vošnjak* (1910), 11; Екхибит 1909–1912, бр. 24/1910, 388/1911. Архивска грађа Епархије зворничко-тузланске била ми је доступна захваљујући благослову епископа зворничко-тузланског г. Фотија, као и разумијевању и љубазности монаха и свештеника који се о Архиву старају, на чему им и овом приликом захваљујем.

ма у зони олтара и звоником истуреним испред западне фасаде и ослоњеним на тетрапилон. Треба нагласити да се на пиперском пројекту над бочним правоугаоним просторима предвиђају куполе, а над наосом полуобличасти свод, што га значајно диференцира од дубничког нацрта, чији су бочни простори надвишени двострешним кровом, а над наосом је таваница. У унутрашњости пиперске цркве су, у равни са западним зидовима правоугаоних проширења, пројектована два ступца који носе предолтарски лук, што представља још једну разлику у односу на пројекат за цркву у Дубници. На цртежу јужне фасаде се види кровни вијенац са ломбардијским фризом, четири полукружно завршена прозора у зони наоса, један на пјевници и три на апсиди, а испод другог прозора наоса су полукружно завршена врата. Кров звоника има барокну силуету са звонистим подножјем, нодусом и високом лантерном.

Пројекат цркве у Пиперима, 1912. г.

Истовјетан претходно описаном је пројекат са насловом "СРПСКА ЦРКВА У МАЧКОВЦУ", са подацима о мјесту и датуму израде у доњем десном дијелу: "Тузла у мају 1913", испод чега је печат "НИКОЛА МИТРОВИЋ ГРАЂЕВИНАР" са Митровићевим ћириличним потписом испод печата. На омоту списка је овјера Карла Паржика: "Испитао, дне 21/2 1913. Одсјек за високе грађевине грађевног одјељења Земаљске владе у Сарајеву, грађевински надсавјетник Parik". Уз цртеж западне фасаде је и одобрење митрополита: "Одобравам и потврђујем овај план за цркву Иларион Митрополит". Потпуну подударност пројеката за цркве у Пиперима и Мачковцу објашњава допис који је Српско-православни епархијски управни и просвјетни савјет у Тузли 15. јануара 1913. године послао Окружној области у Тузли, са молбом да одобри пројекат за цркву у Мачковцу, наводећи да је пројекат исти као за цркву у Пиперима, који је већ одобрен. Занимљиво је да се у овом допису напомиње да

би сјеверна и јужна врата требало да стоје не испод другог, већ између трећег и четвртог прозора,³⁷ али се на пројекту који потписује Никола Митровић на цртежу јужне фасаде врата уопште не предвиђају.

Западна фасада цркве у
Мачковцу, 1912. г.

Мачковац и Пипери су чинили јединствену црквену општину до 3. марта 1911. године, када је она подијељена на пиперску и мачковачку.³⁸ Црква у Пиперима није саграђена све до 1987, премда је њена градња планирана још од септембра 1911. године, када је Епархијски црквени суд у Тузли донио рјешење о припремама за градњу нове цркве у Пиперима,³⁹ а већ 20. марта 1912. је послао и план за "цркву у Пиперима". Свега неколико дана потом, 26. 3. 1912, Црквени одбор пиперски шаље записник о закључку да никако не може правити цркву у Пиперима, већ у Мачковцу. У јуну 1912. године Епархијски управни и просвјетни одбор одлучује да се градња цркве у Пиперима одлаже за једну или двије наредне године, а да се црква у Мачковцу "има зидати". Вјероватно је да су активности на градњи пиперске цркве и започеле наредне године, будући да је митрополит 25. 6. 1913. послао списак добровољних прилога за градњу парохијске цркве у Пиперима,⁴⁰ али до почетка

градње није дошло – вјероватно због рата. Занимљиво је да је, судећи према садашњем изгледу, према пројекту намијењеном цркви у Пиперима саграђена црква у Шпионици. Премда за сада није пронађен нацрт који би насловом потврђивао да се ради о пројекту за шпионичку цркву, зна се да је дозвола за њену градњу издата 1911, да је Епархијски црквени суд у Тузли у августу 1912. године одобрили план за градњу прослиједио Црквеном одбору, та да је црква освећена 1914. године.⁴¹ Временско подударење у одобравању пројеката и освећењу цркава у Мачковцу и Шпионици додатни је аргумент за претпоставку да је ова потоња грађена према пиперском/мачковачком пројекту.

Никола (Нико) Митровић, потписан на нацрту за цркву у Мачковцу, био је градитељ, подузетник, извођач радова, о чему свједочи већи број докумената

³⁷ АБХ ЗВС ГО, кутија 64ц, бр. 248–183/2/13

³⁸ Екхибит 1909–1911, бр. 74/1911

³⁹ Екхибит 1909–1911, бр. 835/1911

⁴⁰ Екхибит 1912–1916, бр. 215/1912, 292/1912, 453/1912, 454/1913

⁴¹ Екхибит 1909–1911, бр. 354/1911; Екхибит 1912–1916, бр. 336/1912, 565/1912; Шематизам (2015), 492–493

из архивске грађе Зворничко-тузланске епархије.⁴² Извјесно је да је управо он градио мачковачку цркву, будући да је Црквени одбор из Мачковца 22. 5. 1916. године послао Епархијском савјету у Тузли потписану мјеницу на 7.202 круне ради есконтовања код Српског кредитног завода у Тузли како би могао отплатити дуг градитељу цркве Ники Митровићу у Тузли, у износу од 6.980 круна.⁴³ Очито је да је Митровић потписао копију пројекта који је био намијењен градњи цркве у Пиперима, а чији је аутор Перо Перић.

Анализа пројеката за православне цркве представљених у овом раду, а насталих у периоду од 1882. до 1912. године, као и свега неколико сачуваних свједочанстава о ставовима савременика према стилском одређењу тих пројеката, наводи на одређене закључке и отвара неколицину питања.

Пројекти за цркве у Рогатици и Рељеву потврда су већ наведене констатације о доминацији неоготике у сакралном градитељству на простору Хабзбуршке монархије до почетка посљедње деценије 19. вијека. Појава неороманичких или рундбоген полуобличастих форми на рељевском пројекту очито је у складу са тенденцијом ка диференцијацији архитектонских рјешења за градњу православних и католичких цркава,⁴⁴ која се јавља у Монархији од средине 19. стољећа. У вишенационалној и вишеконфесионалној Босни и Херцеговини се, очито, на тој диференцијацији инсистирало, што је видљиво из коментара о "неимарском стилу ... са византијским мотивима", "византијском стилу", "чисто православном типу", било да они потичу из пера анонимних режимских новинара, било да их формулишу православни свештеници. Међутим, јасна представа о томе шта заправо јесте "византијски стил" или "православни тип" код Срба у Босни и Херцеговини у овом раздобљу није дефинисана. За одређивање стилског облика као "византијског" или "православног" било је довољно да се у

⁴² Већ 1907. године Нико Митровић из Тузле подноси Епархијском управном и просвјетном савјету оцјену за нарт школе у Горњем Жабару. Потом се 7. јануара 1911. помиње као "Нико Митровић, градитељ, Факовићи", који потражује наплату за "разне радње" приликом градње цркве у Јасеници. Управа манастира Озрена је 17. 9. 1912. повјерила поправак крова на звоннику и градњу господарских зграда подузетнику Ники Митровићу из Тузле, а 8. 12. 1913. Нико Митровић, грађевинар, моли да Епархијски савјет спроведе колаудацију саграђених нових зграда код манастира Озрена ради провјере да ли израда грађевине одговара уговору. Гавро Гаврић, свештеник из Растошнице, 16. 6. 1914. доставља скицу градитеља Нике Митровића о преинаци плана за парохијски дом у Прибоју, а Црквени одбор из Доњег Скугрића је 17. 6. 1914. склопио уговор са градитељем Ником Митровићем за градњу парохијског стана. За Нику Митровића се зна да је као инжењер ангажован приликом градње Биоскопа *Колосеум* (касније Кино *Центар*) у Тузли 1912. године, Регистар, 1907, број уруцбеног записника 704; Екхибит 1909–1911, бр. 31/1911; Екхибит 1912–1916, бр. 663/1912, 873/1913, 683/1914, 694/1914; Пријавни лист број А–21 од 7. 6. 1988. године, за регистровање и евидентирање објеката за које се основано може претпоставити да имају својства споменика културе, Завод за заштиту и коришћење културно-историјског и природног наслеђења Тузланског кантона, цитирано према:

http://www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3928

⁴³ Екхибит 1912–1916, 227/1916

⁴⁴ Дамјановић (2016), 107

пројекту појаве полукружно завршени отвори, розете, вијенци слијепих аркадица, хоризонтална двобојност фасада или полукружним сводом, умјесто таваницом, надвишен наос, без обзира на чињеницу да поменути елементи нису изражите (или чак нису уопште) стилске карактеристике ни византијске ни српске средњовјековне архитектуре, а аплицирани су на лонгитудинално конципиране просторе типичних средњоевропских базилика барокног класицизма.

Будући да су архијереји српских православних епархија у Босни и Херцеговини својим потписом давали сагласност на пројекат и дозволу за градњу, јасно је да је и њихова перцепција "националног стила" у сакралном градитељству била неизоштрена. Занимљив је податак да је Велики савјет у Сарајеву 15. 9. 1913. године обавијестио Епархијски савјет у Тузли да је "...дао начинити планове за градњу нових цркава, које ће планове одбори моћи добити уз ниску цијену, а да се цркве граде у православном духу", као и наредба Епархијског савјета Зворничко-тузланске епархије издата у октобру исте године "...да се цркве граде само по новом плану".⁴⁵ У овом тренутку није познато како је изгледао "нови план" и по чему је био "у православном духу". Евентуална сазнања о поменутом пројекту могла би показати у којем се смјеру код врха овдашњег православног клира развило осјећање за национални стил.

Остаје отворено питање зашто се правоугаони бочни простори, као асоцијација на српско сакрално градитељство 13. вијека, јављају готово искључиво на пројектима за цркве грађене у сјевероисточном дијелу Босне. Није много вјероватно да су за овај "неорашки" приступ заслужни пројектанти Земалске владе – Михановић, чији пројекти с краја девете деценије 19. вијека показују псеудомаварску оријентацију, нити Паржик (уколико је он аутор пројекта за цркву у Штрпцима), чија рјешења показују разнолике историцистичке приступе (неоренесансни, псеудомаварски, ханзенатски).⁴⁶ Чињеница да литургијска функција правоугаоних проширења, која су у Дубници (Забрђу) и Пиперима (Мачковцу) постављена у зони олтара, као проскомидија и ђаконикон, не одговара изворном рашком рјешењу у којем су правоугаони простори дио наоса, наводи на закључак да ни Јово Симић ни Петар Перих нису разумијевали суштину пјевница у српској црквеној архитектури 13. вијека. Нису позната писана свједочанства о изричитим захтјевима поручилаца – представника црквених општина – у погледу, условно речено, пјевничких вестибила. Могуће је да је "неорашко" рјешење последица угледања на архитектуру цркава веома поштованих манастирских центара у Тавни и на Озрену, али за сада овакво тумачење остаје само у домену претпоставке.

⁴⁵ Екхибит 1912–1916, бр. 633/1913

⁴⁶ Dimitrijević (1992–2), 18

Извори и литература

Извори

1. АБХ, ЗВС, ГО – Архив Босне и Херцеговине, Земаљска влада у Сарајеву, Грађевинско одјељење.
2. Екхибит 1909–1911 – Српско-православни епархијски управни и просвјетни савјет у Тузли, Екхибит од 1. јануара 1909. до 31. децембра 1911.
3. Екхибит 1912–1916 – Српско-православни епархијски управни и просвјетни савјет у Тузли, Екхибит од 1. јануара 1912. до 31. децембра 1916.
4. Пријавни лист број А-21 од 7. 6. 1988. године, за регистровање и евидентирање објеката за које се основано може претпоставити да имају својства споменика културе, Завод за заштиту и коришћење културно-историјског и природног наслеђења Тузланског кантона, цитирају према:
http://www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3928
5. Регистар – Регистар к Митрополијској архиви за године 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908. и 1909.

Стара периодика

1. СЛ – Сарајевски лист.
2. Šematizam-Bošnjak (1889) – Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini, Bošnjak, kalendar za prostu godinu 1889, Sarajevo 1888.
3. Šematizam-Bošnjak (1905) – Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini, Bošnjak, kalendar za prostu godinu 1905, Sarajevo 1904.
4. Šematizam-Bošnjak (1906) – Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini, Bošnjak, kalendar za prostu godinu 1906, Sarajevo 1905.
5. Šematizam-Bošnjak (1910) – Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini, Bošnjak, kalendar za prostu godinu 1910, Sarajevo 1909.

Литература

1. Божић (2001) – Божић, Јелена (2001): Српске православне цркве у Сарајеву, у књизи *Свјedoци историје*, Бањалука 2001, 96–105.
2. Божић (2018) – Божић, Јелена (2018): Историја и архитектура српске православне цркве у Бродцу код Бијељине (1882–1884), *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, година X, број 10, Бањалука, 91–109.

3. Дамјановић (2016) – Дамјановић, Драган (2016): Неовизантијска архитектура храмова Српске православне цркве у Хрватској у XIX веку, у *Византијско наслеђе и српска уметност III: Замишљање прошлости и рецепција средњег века у српској уметности XVIII–XXI века*, Београд, 107–117.
4. Кадијевић (2007) – Кадијевић, Александар (2007): *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд.
5. Шево (2014) – Шево, Љиљана (2014): Осврт на архитектуру православних цркава у Босни и Херцеговини од 1878. до 1918. године, *Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-ugarske u Bosni i Hercegovini*, Radovi sa simpozija od 22. novembra 2014, Sarajevo, 39–47.
6. Шево (2016–1) – Шево, Љиљана, (2016): Постанак, архитектура и иконе православне цркве Светих апостола Петра и Павла у Козарцу, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, година VIII, број 8, Бањалука, 45–65.
7. Шево (2016–2) – Шево, Љиљана (2016): О градитељима православних цркава у Босни и Херцеговини у вријеме аустро-угарске управе, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (historija, historija umjetnosti, arheologija), Vol. 4, Sarajevo, 147–164.
8. Шематизам (2015) – *Епархија Зворничко-тузланска, други шематизам*, Тузла–Бијељина.
9. Воџић (2017) – Воџић, Јелена (2017): Типски пројекти српскоправославних цркава у вријеме austrougarske управе у Босни и Херцеговини, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, година IX, број 9, Бањалука, 97–113.
10. Дамјановић (2009) – Дамјановић, Драган (2009): Жупна црква светог Петра у Велешевцу – Gesamtkunstwerk ране неоготике у хрватској архитектури, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 33, Zagreb, 191–206.
11. Дамјановић (2013) – Дамјановић, Драган (2013): Градња и опремање varaždinske православне цркве 1884. године, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, br. 24, 317–340.
12. Дамјановић (2014) – Дамјановић, Драган (2014): Неоготичка архитектура Josipa Vancaša у Босни и Херцеговини, *Prostor znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, br. 22, Zagreb, 96–109.
13. Димитријевић, (1992–1) – Димитријевић, Бранка (1992): Организација државне грађевинске службе у периоду 1878–1918 у Босни и Херцеговини, у *Архитекта Карло Парџик, докторска дисертација одбранјена на Архитектонском факултету у Загребу*, 1987, 22–45;
(http://www.karloparzik.com/PDFs/11.Poglavlje_%20VI_Organizacija_gradjevinske_sluzbe.pdf)

14. Dimitrijević (1992–2) – Dimitrijević, Branka (1992): Arhitektonske teorije i realizacije u Beču koje su uticale na djela arhitekta Karla Paržika, u *Arhitekta Karlo Paržik, doktorska disertacija odbranjena na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu*, 1992, 8–18;
(http://www.karloparzik.com/PDFs/8.Poglavlje%20_III_Arhitektonske_%20teorije.pdf)
15. Kurto (1998) – Kurto, Nedžad (1998): *Arhitektura Bosne i Hercegovine, Razvoj bosanskog stila*, Sarajevo.
16. Puljić, Šetka Prlić, Rakić (2017) – Puljić, Borislav, Šetka Prlić, Mirela, Rakić, Marija (2017): Arhitekti i graditelji u Mostaru za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije (1878.–1918.), *Prostor znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, br. 25, Mostar, 2–19.

Ljiljana Sevo

From neo-Gothic to neo-Raska
Several Signed Projects for the Construction of
Serb Orthodox Churches in the Austro-Hungarian Period

Summary

In the Archives of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo there are saved a number of projects for the construction of Orthodox churches in the Austro-Hungarian period. Among the oldest belongs the one for the church in Rogatica. The project was in 1883 signed by Aleksandar Nitribitt and shows the single-nave building with a neo-Gothic pointed arches over windows and doors and groin vaults in the nave. It is not certain whether Nitribitt was the project author or only the author of the later interventions on the roof and bell tower. Similar to the Rogatica project is a project for the church in Reljevo, a work of Josip Cerni from 1884, with groin vaults and pilasters/buttresses with small towers of neo-Gothic inspiration, but with semi-circular topped openings, rosettes, Lombard frieze and facade in horizontal dichroism. In projects for churches in Rogatica and Reljevo dominated neo-Gothic elements. However, an anonymous journalist of “Sarajevo list” wrote that the Reljevo project was made “... with the Byzantine motifs ...”. Semi-circular arches over openings caused that a part of the Orthodox clergy perceived the buildings as the Byzantine, which was evidenced in the text of the priest Gavro Stojanovic from Kozarac, who saw the church in his parish as “... a church in Byzantine style ..”.

In the unsigned draft of the Orthodox Church in Visegrad from 1882 it is shown a single-nave building with a rectangular lateral choirs and a dome. Although the wood dome is spacious, the idea was inspired by the tradition of the Serbian

sacral architecture of XIII century. In the Archives of Bosnia and Herzegovina it is preserved several projects of the Orthodox churches, which can be called “neo-Raska” due to the occurrence of side rectangular extensions, although a dome is not designed above the nave. The oldest among them is the project for the church in Crnjelovo which was signed in 1889 by Franc Mihanovic. The nave is topped with a ceiling, and all openings are semicircular. The project whose title is later pasted over the original name with “Ugljevik” was signed in 1905 by Peter Pfaff, toll keeper in Bijeljina, probably a technician who copied and certified the document. It is different from the Crnjelovo one by appearance of semi-circular niches within the rectangular extensions, probably conceived as a prosthesis and diaconicon, indicating that the liturgical function of the lateral area in the Raska tradition is not understood. The draft for the church in Strpci near Rudo, also with rectangular side areas, was signed, in 1906, by J. V. Rada and Karlo Parzik, but it is not possible to determine which of them is the author. The preserved documents in which the church community of Strpci asked the Consistory to determine whether the draft corresponds to “a quite orthodox type”, and considered it unacceptable that the church is topped with ceiling, and not a vault. The project for the church in Dubnica, also with rectangular side extensions, was made in 1911 by Jovo Simic, and the same plan is intended for the construction of the church in Zabrdje near Ugljevik. Similar to the Dubnica one is the draft of the churches in Piperi and Mackovac from 1912, which was signed by engineer Pero Peric and Nikola Mitrovic. Mitrovic was only the contractor, who used in Mackovac the Peric's plan for Piperi. The Piperi project is significantly different from the Dubnica in a dome placed over the rectangular lateral extensions and in a barrel vault ceiling instead of the nave. Both the Peric and Simic projects show a lack of understanding of the liturgical functions of rectangular vestibules, as they are positioned in the area of the altar, and not the nave.

Projects for churches in Rogatica and Reljevo testify of the dominance of the neo-Gothic style in the local religious architecture in the period until the beginning of the last decade of XIX century. The emergence of Rundbogen semi-circular shape on the Reljevo project is in line with the tendency towards differentiation of architectural solutions for the construction of the Orthodox and Roman Catholic churches. A clear idea of what it is a “Byzantine style” or “Orthodox type” among the Serbs in Bosnia and Herzegovina in that time was not defined. For determining the stylistic forms as “Byzantine” or “Orthodox” it was enough to have in project semicircular windows, rosettes, cornices of blind arcades or semi-circular arch, and instead of the ceiling, the topped nave. Any knowledge about the appearance (so far unknown) of plans for building the churches “in the Orthodox spirit” given to make by the Grand Council in Sarajevo in 1913, could show in which direction a feeling for the national style was developed among the heads of the local Orthodox clergy.

It remains an open question why the rectangular side areas, as an association to the Serbian sacral architecture of XIII century, appeared almost only in projects for churches in the northeastern Bosnia. It is possible that “neo-Raska” solution was

consequence of following the architecture of churches in the respected monastery centers in Tavna and Ozren, but for now, this interpretation remains in the domain of an assumption.